

УДК 351.824:334.78:347

Л.Д. Оліфіренко, канд. техн. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТА ІНТЕГРАЦІЇ КОРПОРАТИВНИХ СТРУКТУР

Обґрунтовані теоретико-методологічні засади формування ефективних стратегій інтеграції промислових корпоративних структур, що поєднують державні та приватні інтереси.

Ключові слова: механізм державного регулювання, корпоративні структури, інтеграція.

Обосновано теоретико-методологические основы формирования эффективных стратегий интеграции промышленных корпоративных структур, объединяющих государственные и частные интересы.

Ключевые слова: механизм государственного регулирования, корпоративные структуры, интеграция.

Theoretical and methodological foundations of the development of effective strategies for integrating industrial corporate structures, combining public and private interests, were substantiated.

Key words: mechanism of state regulation, corporate structure, integration.

Постановка проблеми. Протягом всіх років економічних реформ учені та політики здійснюють пошук умов для якісних перетворень вітчизняної економіки, які дозволяли б підвищити її адаптивний потенціал та подолати розриви у рівні конкурентоспроможності з розвиненими країнами світу. Проте успіх економічного реформування зумовлюється конкретними діями держави та суб'єктів господарювання, їх власниками та менеджерами. Якщо корпорації залучають інвестиції та вкладають їх у розвиток активів свого бізнесу, у нарощування обсягів виробництва, в освоєння нових ринків, то економіка зростає, а разом з нею зростають доходи населення та попит на продукцію і послуги. Якщо корпорації вважають за краще приховувати свої доходи, виводити ліквідні активи в офшорні зони та накопичувати борги, то відставання від передових країн буде наростати. Уявляється, що врахування специфіки цілей та умов реформування певних секторів промисловості можливе лише на основі комплексного підходу державного регулювання розвитку корпоративних структур, що забезпечує економічний розвиток та об'єднують їх в єдину систему, підпорядковану прогресивній траєкторії розвитку та стратегії бізнесу в межах національного господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомі різні форми організації бізнесу. Однією з найбільш поширеніших є корпоративна форма. Корпорації мають переваги перед іншими підприємствами щодо отримання інвестицій, кредитів, у тому числі під державні гарантії, широкий потенціал диверсифікації виробництва, що дає можливість зменшувати кон'юнктурні ризики та за рахунок ефекту масштабу виробництва – витрати виробництва та логістики, надаючи переваги перед конкурентами. Великі промислові корпорації є носіями національних стратегічних інтересів, зданих не тільки інтегруватись у світовий економічний простір, а й здійснювати експансію на світовому ринку з власною продукцією, формувати та перерозподіляти світові потоки ресурсів. З цих поглядів виявляється актуальним дослідження процесів становлення інтегрованих корпоративних структур, вироблення напрямів щодо державного регулювання розвитку корпоративних утворень та монополії, вибору оптимальних заходів державної інституціональної політики у цій сфері.

Аналіз механізмів формування та вибору оптимальних стратегій державного регулювання розвитку корпоративних структур лежить на перетині інституціональної та макро-економічної теорії, теорії державного управління, теорії галузевих ринків та стратегічного управління, які досліджувались такими всесвітньо відомими вченими, як Т. Веблен, М. Гордон, М. Міллер, Д. Норт, Р. Коуз, М. Портер, О. Ульямсон та інші. Окремі положення багатоаспектної проблематики розглядали вітчизняні вчені, зокрема: В. Бодров, М. Бутко, А. Гальчинський, П. Гаман, В. Гець, О. Кондрашов, С. Кравченко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте питання комплексного дослідження механізмів формування та порівняльний аналіз різних видів

інституціональних засад державного регулювання розвитку корпоративних структур у промисловості або розглядалися мало, або носили підпорядкований характер.

Метою статті є вироблення теоретико-методологічних засад обґрунтування ефективних стратегій інтеграції корпоративних структур, що поєднують державні та приватні інтереси.

Виклад основного матеріалу. Дослідження економічного розвитку національної економіки актуалізується у зв'язку з недостатньо високими темпами зростання найголовніших показників. Промислове виробництво, яке створює фундамент економічного зростання і забезпечує стійкий розвиток країни, знаходиться в стагнації, падіння якого становить від 30 % до 80 % у переробних галузях порівняно з 1990 р. З 1999 р. почалося зростання обсягів промислового виробництва, і в 2012 р. воно становило 131,05 % від рівня 1990 р. і 121,6 % рівня докризового 2008 р. Слід відзначити високі темпи економічного зростання протягом 2000-2007 рр., яке становило 61,8 % або 13,0 % у середньому за рік (рис.).

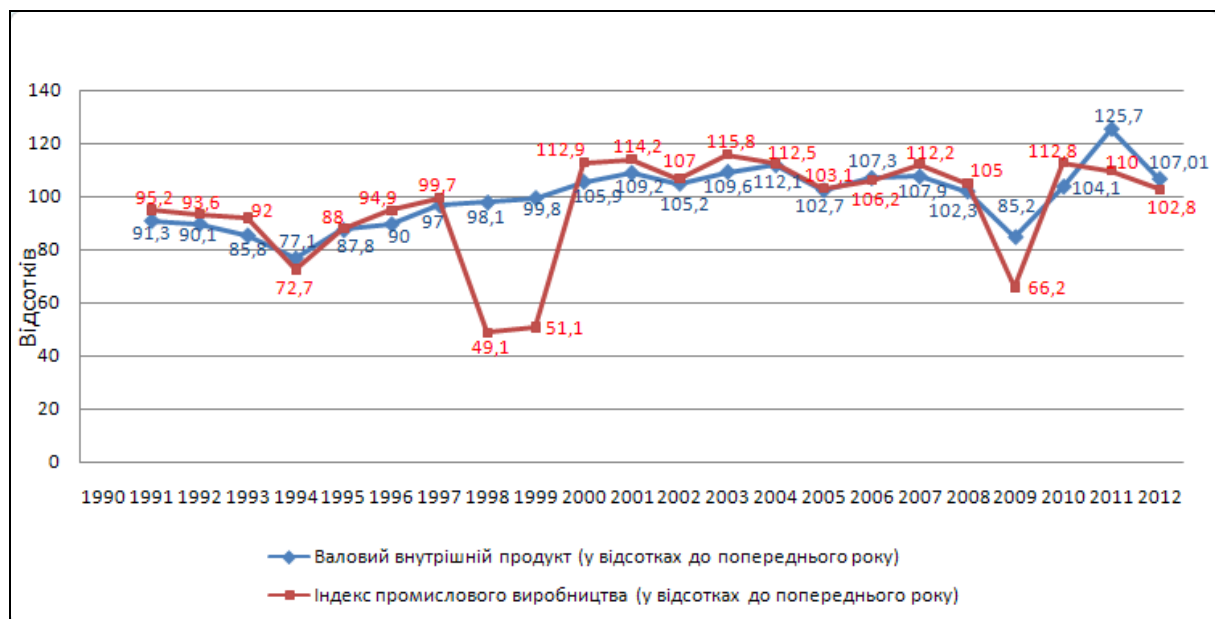

Рис. Валовий внутрішній продукт та індекси промислового виробництва

Формування державою інституціональних факторів у питаннях розвитку корпорацій промисловості України підпорядковано цілям і завданням, висвітленим у Державній програмі розвитку внутрішнього виробництва (далі – Програма) [1]. Аналіз і вибір перспективних сегментів ринків хімічної продукції, зазначених у Програмі, вказують, що ємність внутрішнього ринку тільки сільгосптехніки, для якої виготовляються шини, нині становить 10 млрд грн. А виробництво технічного текстилю та шин для забезпечення потреб сільськогосподарського машинобудування, крупнотоннажного та міського автотранспорту – як стратегію імпортозаміщення. Ураховуючи те, що внутрішній ринок окремих видів хімічної промисловості (насамперед, полімерів, пластмас, волокнистих матеріалів тощо) дуже динамічно розвивається, основні зусилля в напрямі імпортозаміщення повинні спрямовуватися на перероблення та виготовлення готових виробів з вітчизняної сировини, використання у повному обсязі наявних виробничих потужностей [1, с. 4].

Ступінь залежності хімічної промисловості від імпорту сировини становить 75 %. На експорт постачається до 70 % виробленої крупнотоннажної хімічної продукції, в основному неорганічного синтезу (кислоти, аміак, мінеральні добрива та ін.), тобто продукція з невисокою доданою вартістю. Обсяги імпорту хімічної продукції вдвічі перевищують обсяги її експорту, різниця між обсягами імпорту та експорту свідчить про наявність потенціалу галузі щодо створення умов для імпортозаміщення [1, с. 12]. У

Програмі також вказується на необхідність поєднати макроекономічні регулятори та ефективну промислову політику, модернізацію і розвиток конкурентоспроможних виробництв, стимулювання впровадження інноваційних технологій.

Сучасне розуміння основних положень інституціонального напрямку державного регулювання розвитку корпоративних структур дозволяє на основі викладених теоретико-методологічних положень [2-4] сформулювати стратегії з новими аналітичними інструментами для прийняття державних рішень щодо модернізаційних аспектів галузевого розвитку в умовах поглиблення інтеграції.

Посилення ролі держави як центру макроекономічного та регіонального прогнозування, індикативного планування, законодавця та регулювальника кредитно-грошової, структурної, економічної та промислової політики щодо забезпечення ефективної діяльності ринкових інститутів сформувало можливість практичної реалізації певних пропозицій у корпоративному та приватному підприємстві промисловості. Для вибору оптимальних напрямів державного регулювання розвитку корпоративних структур необхідно обрати критерії та оціночні показники стратегічних рішень. Аналіз вітчизняної специфіки та об'єктивних тенденцій розвитку корпоративних структур дозволяє прийняти оцінку та облік трансакційних витрат як часткових показників таких витрат, які дозволяють оцінити їх окремі види, рівень та вплив на динаміку розвитку. Основна проблема полягає у відсутності перевіреної системи таких показників, які адекватно відображали б структурні та динамічні зміни інституціонального середовища.

Інтеграційний напрям розвитку корпоративних структур хімічної промисловості, в яких складовою системи показників ефективності діяльності виступають трансакційні витрати, пов'язані з вибором стратегії мінімізації саме трансакційних витрат.

Інституціональна теорія доводить та управлінська практика підтверджує, що інтеграція вважається одним з ефективніших способів зменшення трансакційних витрат у структурі витрат великих корпорацій [1; 5; 6]. У вирішенні питання способу об'єднання у вертикальну інтегровану структуру слід спиратися на систему вертикальних обмежень, які зазначаються у контрактах різних типів. Варіації цих обмежень обумовлюють систему заходів для зростання ефективності діяльності учасників об'єднання впродовж всього технологічного ланцюга, що остаточно ставить за мету зростання обсягів виробництва та зниження собівартості кінцевої продукції. Як наслідок – всі учасники інтеграції за технологічним ланцюгом, створюючи додану вартість на своєму етапі, можуть отримати різноманітні ефекти, в тому числі й синергійного, наприкінці. Дані дослідження підтверджують цю гіпотезу, для обґрунтування якої на прикладі хімічних корпорацій аналізувалися [7-12]:

- цінова (трансфертна) політика вертикально інтегрованих корпорацій;
- можливість зміни технології виробництва (або іншого виробничого фактора);
- можливості спільного інвестування проектів і програм;
- стійкість в умовах цінового тиску (дискримінації та демпінгу);
- функціонування в умовах інфляції;
- зміни режиму оподаткування залежно від технічних характеристик вироблення кінцевої продукції та можливість оптимізації системи оподаткування, трансфертних та інших розрахунків;
- підвищення надійності постачання та оптимізація мережі “виробництво – дистрибуція”.

Знижуючи або підвищуючи ціновий трансферт за етапами технологічного ланцюга чи контрактами, можна управляти потоками виручки від реалізації продукції та прибутком так, щоб загальна сума податків зменшувалась. Отже, на нашу думку, буде покращуватися структура консолідованої цінової пропозиції на продукцію вертикально інтегрованої компанії, управління якою зосереджено на пошуках резервів (різниці в опо-

даткуванні) зниження ринкової ціни. Однак такі можливості можуть бути обмежені, з одного боку, складовими собівартості продукції попереднього виробничого етапу, а з іншого – ринковою кон'юнктурою “вхідних ресурсів” і “вихідної” продукції.

Управління внутрішньокорпоративним ціноутворенням дозволяє у випадку збитковості одного виробничого етапу інтегрованої компанії підвищувати внутрішні ціни за “вхідними” ресурсами, що надасть можливість мінімізувати ціну на наступному етапі. Або навпаки – мінімізація внутрішньої ціни на “вході” (ціна постачання) надасть можливість збитковому підрозділу (партнеру) вийти на ринкову ціну. Мінімізація внутрішньокорпоративного цінового трансферту ставить за мету підвищення ефективності фінансової діяльності вертикального об'єднання корпорацій (з від'ємного балансу податок не сплачується). Отже, загальний податок з прибутку – зменшується, податкове завантаження – знижується.

Принциповим аспектом у питанні регіонального управління діяльністю інтегрованих корпоративних структур, на наш погляд, є не стільки система оподаткування, скільки система ціноутворення, оскільки саме остання визначає державну політику внутрішнього виробництва, забезпечення внутрішнього ринку товарами і послугами, що, в остаточному рахунку, визначає експортно-імпорتنу політику держави [8; 9].

Основним питанням щодо системи ціноутворення є відсутність на внутрішньому ринку об'єктивних кон'юнктурних індикаторів оптимальності (реальності) цін на матеріальні ресурси. Наразі система ціноутворення, яка, з одного боку, пов'язана з запізненням щодо темпів інституціональних змін від темпів реорганізації компаній. Чим більшим є це запізнення, тим менше – капіталовіддача, рівень заробітної плати та інші показники економічної діяльності. А з іншого боку, низька рентабельність та висока частка матеріальних витрат і податків знижує мотивацію до продуктивної, інноваційної та креативної діяльності як джерела доходу та розвитку компанії. Проте в українській економіці ціноутворення не відображає умови відтворення матеріальних і нематеріальних благ, а обумовлюється прагненням до зменшення фіскального тягаря для компанії, про що опосередковано свідчать від'ємні показники та збиткова діяльність майже абсолютної більшості промислових корпорацій, у тому числі й хімічних [13].

Інтегровану корпоративну структуру, яка здійснює поетапне виробництво хімічного текстилю та шин для всіх видів транспорту, гумотехнічних і пластмасових виробів, пропонується розглянути у межах Української хімічної компанії (УХК) на основі стратегії розвитку промислових корпорацій цього сегмента промисловості.

Стратегією розвитку УХК визначається інтеграція та розвиток хімічних компаній з виробництва хімічного текстилю та шин, а їх місією – створення УХК, здатної самостійно проводити фінансову, інноваційну та інвестиційну політику в цій сфері виробництва. Наслідуючи тенденцію розвитку українських корпорацій, яка проявляється у тому, що вертикаль власності прагне відокремитися від вертикалі управління, все більший обсяг функцій управління передається юридичній особі – спеціально створеному структурному елементу (“ядро” інтеграційної структури, “корпоративний центр”), який не володіє значними ресурсними активами. Стратегічним завданням перед УХК постають конкурентоспроможність продукції на українському та світовому ринках, а також розвиток компанії відповідно до основної спеціалізації – виробництво хімічного текстилю й шин. Створення УХК ставить за мету – максимальне зростання акціонерної вартості нової компанії та створення механізму, який забезпечує зростання її конкурентоспроможності. Необхідність створення вертикально інтегрованої УХК ґрунтується на консолідації інтересів компаній у об'єднанні п'ятих акціонерних підприємств, територіально локалізованих у Чернігівській, Київській, Черкаській областях.

Корпоративний центр має здійснювати перспективне управління капіталом, організацію великомасштабних проектів, пошук зовнішніх інвесторів, портфельних інвестицій, стратегічних альянсів, нових ринкових сегментів, а також міжгалузеве регулюван-

ня потоків ресурсів, проводити непрофільний бізнес і знаходити перспективні ринкові сегменти для інтегрованої структури.

Динамізм розвитку ринку хімічних продуктів вимагає різноманіття управлінських систем, які здатні були б поєднувати переваги лінійно-функціонального, матричного, дивізійного та проектного принципу організації управління на основі довірчого управління майновими активами учасників інтегрованої структури будь-якої з компаній-учасниць та перехресного володіння акціями компаній, що дозволяє комплексно обговорювати та приймати рішення. Компанії, що увійдуть до складу УХК, спеціалізуються за різною виробничою номенклатурою в різних сегментах ринку хімічного текстилю та шин, здійснюють перерозподіл ресурсів об'єднаної структури за технологічним ланцюгом виробничих та сервісних процесів. Таким чином досягається завершеність виробничих циклів, відкритість структури до збільшення масштабів міжгалузевої інтеграції та інвестування. Саме такий інтеграційний підхід виправдовує О. Вільямсон "...як стратегію пригнічення конкуренції". Примусовий виняток робиться для випадків, коли вона (вертикальна інтеграція) доцільна з позицій технологічних взаємозв'язків і, можливо, у випадках явної економії [6].

Підвищити рівень керованості об'єднання підприємств та менеджменту УХК планується за рахунок перехресного володіння часток власності в уставних капіталах корпорацій-учасниць об'єднання. Критерієм ефективності функціонування УХК обрано зростання акціонерної вартості компанії. Результати оцінювання капіталізації компанії відповідно до прогнозів обсягу пропозиції на ринку шин та вітчизняного виробництва хімічного текстилю підтвердили доцільність організації компанії за вертикальним принципом інтеграції. Координаційний центр компанії має бути побудований на принципах інтегрованої моделі, яка об'єднує підприємства хімічної промисловості та зберігає їх юридичну самостійність.

Оцінка ефективності заходів щодо злиття корпорацій та викупу 100 % часток уставних капіталів не передбачається. Підприємства, які пропонується інтегрувати у УХК, провели експертне оцінювання, що надало можливість здійснити відповідні розрахунки. За цими даними проведено оцінювання трансакційних витрат та розрахунок ефективності запропонованої інтеграційної моделі об'єднання підприємств хімічної галузі в УХК. Також до аналізу були прийняті диференційовані організаційно-економічні схеми – вибір головної компанії, інтеграції хімічних компаній з виробництва хімічного текстилю та шин з відображенням принципів моментів у формуванні мети об'єднання [2-4].

За функціоналами доцільності проведення інтеграції виконані розрахунки дозволили проаналізувати ситуацію на ринку шин та оцінити ефективність інтеграційних дій таким чином. Проведений аналіз підтверджує гіпотезу про доцільність вертикально інтегрованої організації компаній на прикладі моделі УХК з координаційним центром, що об'єднує підприємства хімічних виробництв зі збереженням юридичної самостійності.

Організаційно-економічні схеми інтеграції корпорацій хімічної галузі дозволяють всім учасникам об'єднання отримати ринково-економічні переваги, основні серед яких:

- концентрація матеріальних і нематеріальних (наукових, інформаційних, трудових та ін.) ресурсів дозволяє збільшити обсяг виробництва продукції/послуг, поглибити спеціалізацію, збільшити економію питомих витрат виробництва. Що дозволяє проводити самоінвестування інноваційних проектів та нарощувати інвестиційний потенціал корпорацій;
- мінімізація собівартості (послуг) за рахунок зниження трансакційних витрат у технологічно цілісній послідовності виробничих процесів;
- оптимізація логістичних витрат та зниження їх питомої частки, що забезпечить зниження собівартості продукції/послуг;
- оптимізація оподаткування учасників об'єднання, надання фінансової допомоги збитковим підрозділам на основі внутрішнього лізингу та іншими способами; збільшення відрахувань до бюджетів всіх рівнів;

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

- забезпечення гарантій та стабільної роботи, зниження ризиків, що надає конкурентні переваги на ринку;
- забезпечення фінансової стійкості, зниження потреби в оборотних засобах та збільшення їх оборотності завдяки використанню внутрішнього займу, трансферту цін, векселів тощо;
- оптимізація фінансової відповідальності у межах інтегрованої структури;
- створення інформаційної бази даних інфраструктури об'єднання корпорацій, що дозволить мінімізувати витрати у питаннях банківського, аудиторського, страхового, маркетингового, транспортного, збутового, соціального обслуговування;
- оптимізація структури власності об'єднаної групи, що надасть можливість спростити управління, скоротити управлінські процедури прийняття рішень, забезпечити ділову репутацію, зробити компанії більш публічними та мати можливість проводити емісії на фондовому ринку;
- можливість інтегруватись з транснаціональними компаніями;
- забезпечення безпеки фінансової стійкості функціонування на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Отже, вибудований організаційно-економічний механізм вертикально-інтегрованих корпорацій дозволяє отримати всі позитивні моменти, на перехресті яких і виникають синергійні ефекти [14]. У будь-якому випадку не слід забувати про недоліки внутрішньогрупових відносин, опортунізму в поведінці партнерів, теоретичні вигоди яких розкрито у положеннях неінституціоналізму, що може приводити до зникнення ефектів інтеграції та синергії, збільшення часового лагу в реалізації групових проектів і програм; у формуванні механізму управління інтегрованим об'єднанням – відсутності стратегії розвитку, дефіциту інформації у процесі прийняття групових рішень тощо.

Всі викладені аспекти удосконалення структурної перебудови галузей економіки на базі вертикально-інтегрованих корпоративних структур дають підстави вважати трансакційні витрати такими, що формують у сучасних умовах трансакційних сектор економіки та потребують державного регулювання.

На вибір методів і механізмів державного регулювання розвитку інтегрованої сфери діяльності впливають різні чинники, головним серед яких є: стратегічні державні програми розвитку галузей економіки; ступінь інтегрованості операційного менеджменту об'єднаної групи та його характер; сегмент ринку, який обслуговує інтегрована корпоративна структура та тенденції НТП; внутрішня диверсифікація виробництв, що, в остаточному рахунку, формує господарські зв'язки та їх міцність, методи організації управління об'єднаннями, інформованість та мотивацію.

Особливе значення в організації інтегрованих корпоративних структур має інституціональна сфера діяльності корпорацій та органи державної влади різних рівнів, які можуть здійснювати крупномасштабні програми розвитку промислового виробництва та регіонального розвитку. У структурі корпоративного центру УХК слід передбачити консультативно-аналітичну службу, яка займалась б забезпеченням аналітичної підтримки управлінських рішень, прогнозуванням кон'юнктури ринку, маркетингом, інноваційно-інвестиційними проектами.

Висновки і пропозиції. Для обґрунтування доцільності інтеграції як одного з ефективніших напрямів зменшення трансакційних витрат у структурі витрат корпорацій розглядалися чинники інституціональних змін, серед яких: цінова (трансфертна) політика вертикально інтегрованих корпорацій; можливість зміни технології виробництва (або іншого виробничого фактора); можливості спільного інвестування масштабних проектів і програм; стійкість розвитку в умовах цінової конкуренції (дискримінації, демпінгу, інфляції тощо); підвищення надійності постачання та оптимізація мережі “виробництво – дистрибуція”; зміна умов оподаткування залежно від технологічних характеристик вироб-

лення кінцевої продукції та можливість оптимізації системи оподаткування, трансфертних та інших розрахунків. Апробація вказаних вище напрямів інституціональних змін проводилась на прикладі інтегрованої корпоративної структури з виробництва хіміотекстилю та шин показала доцільність об'єднання за критерієм мінімізації трансакційних витрат та підтвердила доречність об'єднання корпорацій за вертикальним принципом інтеграції.

Подальший науковий пошук буде здійснено у напрямі вироблення критеріїв оцінювання доцільності застосування різних типів інституціональної політики держави у сфері розвитку інтегрованих корпоративних структур залежно від типу розвитку останніх.

Список використаних джерел

1. *Державна програма розвитку внутрішнього виробництва* [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.09.2011 № 1130. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1130-2011-p>.
2. *Оліфіренко Л. Д.* Механізми вибору та формування інституціональної політики у сфері державного регулювання розвитку корпоративних структур [Електронний ресурс] / Л. Д. Оліфіренко // *Державне управління: удосконалення та розвиток*. – 2012. – № 9. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua>.
3. *Оліфіренко Л. Д.* Методологічні підходи до оцінки ефективності механізму формування інституціональних змін щодо розвитку корпоративних структур / Л. Д. Оліфіренко // *Економіка та держава*. – 2012. – № 10. – С. 80-82.
4. *Оліфіренко Л. Д.* Вплив інституціональної політики держави на розвиток корпоративного сектору промисловості: галузевий аспект [Електронний ресурс] / Л. Д. Оліфіренко // *Державне управління: удосконалення та розвиток*. – 2012. – № 10. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com>.
5. *Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) “Шляхом Європейської інтеграції”* / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць [та ін.]. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
6. *Уильямсон О. И.* Вертикальная интеграция производства: соображения по поводу неудач рынка [Электронный ресурс] / О. И. Уильямсон. – Режим доступа : http://economics.ru/cgiise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=/in/williamson/works/williamson_w1.txt&img=works_small.gif&name=williamson.
7. *Оліфіренко Л. Д.* Державна політика реалізації стратегії розвитку корпоративних структур / Л. Д. Оліфіренко // *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія “Економічні науки”* : наук. зб. – Чернігів : ЧДТУ, 2012. – № 4(62). – С. 364-371.
8. *Шеламова Д. І.* Міжнародний досвід формування трансферних цін / Д. І. Шеламова, В. Р. Костюк // *Актуальні проблеми економіки*. – 2009. – № 6. – С. 170-176.
9. *Сюркало Б. І.* Трансфертне ціноутворення в системі корпоративного управління [Електронний ресурс] / Б. І. Сюркало, Т. В. Шумило // *Ефективна економіка*. – 2012. – № 5. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua>.
10. *Кравченко С. О.* Формування умов державно-управлінського реформування : класифікація чинників впливу [Електронний ресурс] / С. О. Кравченко. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2010_3/10.pdf.
11. *Гаман П. І.* Інструменти антимонопольного регулювання в ринкових умовах [Електронний ресурс] / П. І. Гаман. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nrzd/2011_1/4.pdf.
12. *Кондрашов О. М.* Промислова політика в Україні: теорія, методологія, практика управління : монографія / О. М. Кондрашов. – Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2008. – 367 с.
13. *Основний рейтинг. Гвардия 500. Самые богатые* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://nibulon.com/r/editor/Pages%20from%20GV-500\(1\).pdf](http://nibulon.com/r/editor/Pages%20from%20GV-500(1).pdf).
14. *Шепеленко О. В.* Трансакционные издержки в переходной экономике: проблемы теории и практики : монография / О. В. Шепеленко. – Донецк : ДНЦЭиТ им. М. Туган-Барановского, 2007. – 360 с.